

Ключевые слова: ЛТГ, микрополе, отрицательный эмоционально-оценочный компонент, война.

Tsompanis M., Assistant Professor,
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

THE MICROFIELD “WAY OF LIFE” AS A COMPONENT OF LSF “FOREIGN LAND” IN THE OVID’S POETRY OF THE EXILE PERIOD

The article is dedicated to the analysis of semantic features of the microfield «way of life» as a component of LSF «foreign land» Three LTG have been distinguished: «accommodation», «local people», «culture and language». It has been found out that winter and war are the symbols of a foreign land in the works by Ovid.

Key words: LTH, microfield, negative emotional-evaluative component, war.

УДК 821.161.2-1.09»18»

Х. Щепанська, аспірант,

Львівський національний університет ім. Івана Франка, Львів

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ СЛОВО-ОБРАЗУ *СЕРЦЯ* В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

*У статті розглянуто особливості відображення соціокультурних вимірів у смисловій структурі слово-образу *серця* українського поетичного дискурсу першої половини ХІХ століття. Виявлено смисли, які формують «соціальну ідентичність» образу *серця* в межах когнітивної моделі «*серце* – внутрішня людина».*

Ключові слова: мовний образ, соціокультурний вимір, соціальна ідентичність, антропоморфна метафора.

Мовний образ *серця* є одним із центральних в українській лінгвокультурі загалом та поетичному дискурсі першої половини ХІХ століття зокрема. Кордоцентричність – важлива засада концептуалізації дійсності у свідомості нашого народу. В українському мовознавстві когнітивні аспекти вербалізації лексеми *серце* досліджували Н. Брагінець, І. Голубовська, К. Головенко, В.Калько, Ю. Тільман, Л. Яцкевич, О. Конік. Однак проблема формування і відображення соціокультурних вимірів слово-образу *серця* в українській поезії першої половини ХІХ століття ще не була об’єктом аналізу.

Виникаючи із першообразу «внутрішність, глибина» [ЕСУМ, Т.5, 2006, 222], образ *серця* реалізується у когнітивній моделі «*серце-внутрішня людина*», що лежить в основі антропоморфної метафори. Осмислення *серця* як *людини* стало підґрунтям для окреслення соціокультурних вимірів даного образу. Наділяючи *серце* характеристиками людини, поети першої половини ХІХ століття створили окремі профілі цього образу відповідно до різних ідентичностей людини: біологічної, духовної та соціальної, або соціокультурної.

© Х. Щепанська, 2013

Мета нашої розвідки – з'ясувати, які соціокультурні виміри сформувалися у мовному образі *серця* українського поетичного дискурсу першої половини XIX століття на ґрунті когнітивної моделі «серце-внутрішня людина», що передбачає вирішення таких основних завдань: 1) з'ясувати, за якими ознаками в аналізованому образі *серця* відбувається диференціація смислів, що формують його «соціальну ідентичність»; 2) описати, які профілі слово-образу *серця* утворилися у межах кожного соціокультурного виміру.

Соціальна, або соціокультурна ідентичність як ототожнення себе з певною соціальною групою [Шульга 1996] та культурою є необхідним етапом соціальної еволюції індивіда. Концептуалізація *серця* через когнітивну модель «серце-внутрішня людина» стало підґрунтям для його «соціалізації» – формування у структурі слово-образу смислів, що характеризують *серце* за різними соціальними ознаками.

В українському поетичному дискурсі першої половини XIX століття диференціація смислів, що характеризують *серце* як соціальну сутність, відбувається за такими основними ознаками: *національна належність, статева належність, вікова диференціація та належність до певного соціального прошарку (страсти)*.

В основі моделювання образу *серця* українського поетичного дискурсу першої половини XIX століття за ознакою *національної належності* лежить базовий концепт протиставлення «свій/ чужий». *Серце* руське (українське) як «своє» протиставляється *серцю* «чужому», що стає можливим завдяки осмисленню *серця* як національного стержня людини: *І помози йому з синка Зробити серцем Руснака, А розумом надію края...* (Куліш, Т.1, 1994, 361); *Що в Галичі почує руське серце, Владивосток далекий тим самим, Мов голосна струна к струні, озветься, І надихом сповниться Русь одним* (Куліш, Т.1, 1994 546); *Люте серце азійське кротостю сповняє* (Куліш, Т.2, 1994, 141); *Чи того, що в біднім краї з панством розкошує, Ляцьким оком позирає, Ляцьким серцем чує* (Куліш, Т.1, 1989, 219). Як носій, джерело національних переконань людини *серце* може протиставлятися навіть самій людині, наприклад русин-українець, який зрадив національні інтереси на користь Польщі, характеризується як такий, що тілом – українець, а серцем – поляк: *Щоб... Спорудить царствечко чудне, Як серце в грудіх камяне, Як серце ляцьке в тілі руськім, Що б'ється тільки про себе, Як скажуть цоб, везе цабе – Русь у переводзі французькім...* (Куліш, Т.1, 1994, 341).

Отже, основний профіль, що формується у межах соціокультурного виміру *національна належність*, – серце-національний стрижень. Інший профіль – ідентифікація *серця* з образом Батьківщини. *Серце* характеризується як внутрішній світ, де особливе місце займає образ рідної Батьківщини: *Та з серця рідну Україну Чужий не випровадив смак...* (Куліш, Т.1, 1994, 310).

За гендерною ознакою українські письменники першої половини XIX століття диференціюють *серце* *жіноче/дівоче* і *чоловіче/юнацьке*.

Жіноче серце кваліфікують насамперед як *материнське* і наділяють такими ознаками, як турботливість, чуйність, всепрощення: *Отака-то бува мати!.. Де ж серце жіноче? Серце матері?.. Ох лихо, лишеенько дівчата!* (Шевченко, 1985, 144); *Чує, чує материне серце, Яка доля доні доведеться* (Куліш, Т.1, 1994, 286); *«Стара яго! В мою глибоку душу Ти серцем матері чуйним прозріла, Що слова я свого додержать мушу, Хоч би, мов лютий ад, у мене кров кипіла»* (Куліш, Т.2, 1994, 87); *Мов райське божество, на нас вони взирають, І серцем матернім всі провини процяють* (Куліш, Т.2, 1994, 195).

Інший аспект представлення образу *жіночого серця* – апеляція до найхарактерніших для жінки якостей: краса, пристрасність, емоційність, жіноча мудрість, вміння заволодіти почуттями чоловіка: *Та де ж те серденько жіноче, повне жару, Щоб наскрізь не пробив його міч лютий, Щоб не досталося тривогам на поталу, Котрих йому й на небі не забути?* (Куліш, Т.2, 1994, 20); *«Кінець світу наступає: Серце-бо жіноче Всім Стамбулом повертає, Як само захоче»* (Куліш, Т.2, 1994, 118); *Цьвіла в жінок сердець краса* (Куліш, Т.1, 1994, 348); *Як перш і по сей день з душею кров буяє, Мов хвиля на морі, що вітер пориває Жіноцьке серденько! Не зможеш ти забуть...* (Куліш, Т.1, 1989, 578).

Концептуалізація образу *дівоче серце* має свої особливості. *Серце дівчини* в українському поетичному дискурсі першої половини XIX століття найчастіше моделюють через біоморфну метафору. Ніжність, полохливість, сором'язливість, легкість – це риси, які є підґрунтям для накладання доменів *дівоче серце* і певна істота. Найчастіше *серце дівчини* концептуалізують як пташку, рибку або квітку (частину квітки): *Серце моє тихе, Пташко полохлива! Ой про що я народилась, Бідна, нещаслива?* (Куліш, Т.1, 1989, 244); *Згадається – і дівоче Серце боязливе Стрепенеться, як рибонька. І мене згадає* (Шевченко 1985, 196); *На рожі золоте животиннячко – Єсть то дівчаче чисте сердечко!* (Костомаров, Т.1, 1990, 69).

Характерним для українського поетичного дискурсу першої половини XIX століття є наділення образу *дівочого серця* такими атрибутами, як доброта, лагідність, чуйність, вміння щиро любити і переживати за кохану людину: *Ані серце твоє тихе, Добреє дівоче Не заступить, не закріє Неситії очі...* (Шевченко 1985, 305); *Не дав серця молодого З тим серцем дівочим поєднати...* (Шевченко 1985, 479); *Убирала земля Кров хлоп'ячу, І стогнали серця Все дівчачі* (Костомаров, Т.1, 1990, 149); *Панночка сказала, Кого серденьком дівочим Щиро покохала* (Куліш, Т.1, 1994, 346); *І від речей моїх серед німої ночі Дівоче серденько і мліє, і болить* (Куліш, Т.1, 1994, 493).

У Т.Шевченка знаходимо цікавий образ «*дівоче серце – святий дух*»: *Єсть серце єдине, серденько дівоче, Що плаче, сміється, і мре, й оживає, Святим духом серед ночі Понад ним витає* (Шевченко 1985, 75). Накладання доменів *серце* і *святий дух* у мовній свідомості поета стало можливим через наближення образів *серця* і *святого духа* до образу птаха (як відомо, Святий Дух асоціюється з образом голуба, що є символом чистоти, миру, милосердя, а *серце* в українській лінгвокультурі також часто змальовується в образі птаха, зокрема голуба: *Нема кому розказати, Чого серце хоче, Чого серце, мов голубка, День і ніч воркує* (Шевченко 1985, 24).

Дівоче серце в українській поезії першої половини XIX століття це також *світло*, *диво*: *Нема виду пишнішого Над зорі в півночі, – Нема дива дивнішого Над серце дівоче* (Куліш, Т.1, 1994, 271) і *багатий внутрішній світ*: *Мені любо в дівочє Серце прозирає ти* (Куліш, Т.1, 1994, 271).

У П.Куліша знаходимо символічне моделювання образу *серця* як *дружини*. Такий образ виникає на основі антропоморфної метафори: *серце як внутрішня людина*, що завжди вірна і завжди поруч заміщує *дружину*: *Душа сумовита – То моя родина; Серце одиноке – Вірняя дружина* (Куліш, Т.1, 1989, 33).

Образ *чоловічого серця* в українському поетичному дискурсі першої половини XIX століття представлений на трьох рівнях концептуалізації: *рівень родинно-побутових від-*

носин (серце батька); рівень соціально-побутових відносин (серце козака) і рівень внутрішніх інтимних переживань (серце юнака, серце козака).

Серце батька наділене тими ж характеристиками, що й *серце матері*: любов, турботливість: *То Серби, брата, Серби, его діти, А батька має серце не боліти По сиротамх?! (Федькович 1896, 88); І серцем батьківським над людьми вболівав, Що розум їх туман великий окривав... (Куліш, Т.1, 1994, 472).*

На рівні соціально-побутових відносин *серце* чоловіка, юнака українські поети першої половини XIX століття характеризують як хоробре, мужнє, запальне: *Перед ним Левко лицарське Приклонив коліно: Так хороброму юнацьке Серце повеліло (Куліш, Т.2, 1994, 175); І казав їм так любесенько: Щоб у хлопця в серці жар палав, Чистий жар до всього доброго, Як огняний квіт, що він квітчав Образ Господа забитого! (Костомаров, Т.1, 1990, 80).*

На рівні внутрішніх, інтимних переживань образ *чоловічого серця* в українському поетичному дискурсі першої половини XIX століття близький до образу *жіночого серця*: козаче, юнацьке серце, сповнене любові, м'якнє, стає чутливим і вразливим: *Я б усе, що є на серці, Розказав дівчині, Розказав би, як у світі Тяжко сиротині; Як без неї душа болить, Мов сльозами плаче, Як за нею вбивається Серденько козаче (Афанасьєв-Чужбинський 1972, 62); Ой нема в його роду-племені, Ні батька, ні неньки, Затомилось, зажурилось Козацьке серденько (Костомаров, Т.1, 1990, 101); Іде, спотикнеться, – Коло серця козацького Як гадина в'ється (Шевченко 1985, 19); Мовчить, тільки глухо болить Серденько козаче... І жде води цілющої, А на те похоже, Що вже йому на сім світі Ніхто не pomoже (Афанасьєв-Чужбинський 1972, 46-47); Грає синє море, Грає серце козацьке, А думка говорить... (Шевченко 1985, 20). Козаче серце в українському поетичному дискурсі першої половини XIX століття зображене також як віще, здатне передчувати лихо, недолу або як таке, що потерпає від недолі: *Віщує козаче. Чує серце, та не скаже, Яке лихо буде (Шевченко 1985, 98); Ой чує, чує Козацьке серце Якусь великую тузу (Куліш, Т.1, 1994, 324).**

Однак гендерна диференціація не була обов'язковою при моделюванні поетичного слово-образу *серця* першої половини XIX століття. Часто українські поети створювали загальний образ *людського серця* як осердя гуманності, багатого внутрішнього світу: *... Співають солов'ї, А по ставках жаби все нум та нум голосять і по людських серцях Тиху цілющую гармонію розносять (Куліш, Т.1, 1994, 457); Мій боже милий, Даруй словам святую силу – Людське серце пробивать, Людській сльози проливать... (Шевченко 1985, 412); І воює, і руйнує Всюди духа правди, І нема людському серцю Між людьми відроди (Куліш, Т.2, 1994, 137); Або-ж – химерне людське серце! Ти цілбатом вік ізжив... (Куліш, Т.1, 1994, 324); В розмову рідко з ким встрявав, І в людськiм серці силу знав... (Куліш, Т.1, 1994, 313).*

Цікаво на моделюванні словесного поетичного образу *серця* першої половини XIX століття позначилась вікова диференціація. Поети розрізняють *серце молоде* і *старе*, а також створюють символічний образ *серце-дитина*.

Молоде серце наділяють характеристиками молодої людини, актуалізуючи при цьому когнітивну модель «серце – внутрішня людина». Це спраглисть почуттів, порив до нових звершень, максималізм: *Не дав серця молодого З тим серцем дівочим поєднати... (Шевченко 1985, 479); Є чим серце наситити Молоде, безодне, Є чим віки наповати*

Молодецьку гадку (Федькович 1896, 113); *Неначе роси над землею, На щире серце молоде, Сльозами тихо упадуть!* (Шевченко 1985, 493).

Напрямок метафоризації даного образу здебільшого визначають когнітивні моделі «серце – рослина», «серце – молодий птах», «серце – сприятливий ґрунт для емоцій»: *І листочок зелененький Зсохне, пожовтіє; Так і моє серце бідне Молодим змарніє* (Забіла 1906, 165); *Обновилась, яко орля, Юність моє серця; Розпустила душа крила, Пісня летється, летється...* (Куліш, Т.1, 1994, 358); *Оттак і я сміюсь, братця, А нікто не знає, Що на серці молоденькім Печаль поростає* (Афанасьєв-Чужбинський 1972, 51).

Образ *старого серця* зустрічається рідше. Він не базується на образі людини похилого віку. Так, *старе серце* здатне молодіти, що не можливо для людини, або ж *молоде серце* здатне не старіти, хоча старіє сама людина: *І згадюю квітчастую Україну, І знов цвіте, знов молодіє серце* (Куліш, Т.1, 1994, 533); *Ой я старець, – не старече В грудях серце в мене* (Куліш, Т.1, 1989, 50).

Протиставлення *старого серця* молодому ґрунтується на базовому концепті орієнтації (вгору/ вниз). *Молоде серце* як таке, що легко піддається впливу різних емоцій орієнтоване «вгору» (підвищення емоційної температури), а старе – «вниз» (зниження емоційної температури). Однак в окремих випадках може відбуватись переорієнтація: *старе серце* зігрівається (орієнтація вгору), *молоде* – охолоджується (орієнтація вниз): *Розігріла старе серце Гарячая мова* (Куліш, Т.1, 1994, 284).

Окремої уваги заслуговує символічне моделювання образу *серця-дитини*, що відбувається на ґрунті подвійної, синестетично-антропоморфної метафори. Осмислення *серця*, з одного боку, як внутрішньої людини, а з іншого, – як емоційного центру, і введення його в текст із предикативним та атрибутивним оточенням *плаче, ридас, не спить; голодне, неукрите* зумовили формування образу *серце-дитина*, що є дуже поширеним в українському поетичному дискурсі першої половини ХІХ століття: *Чого мені тяжко, чого мені нудно, Чого серце плаче, ридас, кричить, Мов дитя голодне? Серце моє трудне, Чого ти бажаєш, що в тебе болить? Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш? Засни, моє серце, навіки засни, Неукрите, розбите – а люд нависний Нехай скаженіє... Закрий, серце, очі* (Шевченко 1985, 222); *І хочеться сповідатись, Серце розповити, І хочеться...Боже милий! Як хочеться жити* (Шевченко 1985, 490); *А щось таке бачить око, І серце жде чогось. Болить, Болить, і плаче, і не спить, Мов негодована дитина. Лихої, тяжкої години, Мабуть, ти ждеши?* (Шевченко 1985, 534); *Моя ти зоренько святая!.. Світи на мене і огрій, І оживи моє побите Убоге серце, неукрите, голодне!* (Шевченко 1985, 536); *«Перестане кров гаряча Серце обливати; Заспокою, приголублю, Як дитину мати»* (Куліш, Т.1, 1994, 358); *В котках-піснях ти їм голубиш Серденьку матернім тим почуттям...* (Куліш, Т.1, 1994, 500).

Символічним є також образ *дитячого серця*, що позначає чистоту і невинність: *Справдши ти, що бачать чистим серцем діти, Справдши, що дорожче всьому чоловіку* (Куліш, Т.1, 1994, 267).

Четвертий соціокультурний вимір слово-образу *серця* в українській поезії першої половини ХІХ століття – належність до певного соціального прошарку. Здебільшого розрізняють *серце козаче, панське, селянське, чернече і кобзарське*.

Основна характеристика *козачого серця* – неприборканість, дикість: *Ні деспотство Петра, ні гречка Катерини, Ні дикі слуги їх, мов серце в козака, Не поробили нам тако-*

го зла й руїни... (Куліш, Т.1, 1994, 415); *Мов гайдамака з пуці, визирає Та в серці дикому ховає правду, Останню голих бідолах одраду* (Куліш, Т.1, 1989, 221); *Грає синє море, Грає серце козацьке, А думка говорить...* (Шевченко 1985, 20). Інколи ця характеристика несе негативну конотацію: *Ви голову письменством напихали, А серце в вас осталося козаче* (Куліш, Т.1, 1994, 423).

Образ панського серця зустрічаємо у таких контекстах: *Гульк! Рушниця загуділа, куля полетіла Та у саме панське серце прямо улучила* (Костомаров, Т.1, 1990, 54); *Не воскресали мертві душі: Він серця панського не зрушив, Простоті ж духа не підняв: Бо рідне слово занедбав* (Куліш, Т.1, 1994, 295). Якщо у першому прикладі цей образ позбавлений якихось специфічних смислів чи характеристик, то у другому *серце пана* змальовується як незрушне, жорстоке.

Панському серцю протиставляють *серце громади, селян*: *В тій церковці запекла злість кипіла В серцях завязятих темної громади, Що адом дихала на пішні царегради* (Куліш, Т.2, 1994, 91); *Вчацаю залюбки в ту нечестиву раду, Де браточки шукають і знаходять, Як в серце громадян вселити суд і правду* (Куліш, Т.1, 1989, 190).

Образ *чернечого серця* знаходимо у творах П.Куліша, де поет дає йому негативну характеристику: *Босий дід гукає І чернече мляве серце Голосом лякає* (Куліш, Т.2, 1994, 162); *І чернече хижє серце З радощів сміється* (Куліш, Т.2, 1994, 163); *Чернече серце затремтіло в грудях, Як вовче на призив орлиний в полі* (Куліш, Т.2, 1994, 160).

Серце кобзаря, образ якого один із улюблених в українській поезії першої половини XIX століття, змальовують як співоче, творче, чутливе на красу: *Оживи, красо дівоча, В кобзарському серці! Нехай серце усміхнеться – І слізми залетиться* (Куліш, Т.1, 1994, 270); *Чуєш, як... Голосить, тьохкає і стогне соловейко? Неначе в кобзаря по дикій старині, По славі без пуття щемить дурне серденько* (Куліш, Т.1, 1994, 454).

Знаходимо також образ *серця*, що характеризує лицарів як соціальний прошарок з позитивною конотацією *хоробре, сміливе, мужнє*: *І лицарське на Україні Серце залунало І луну із серця в серце Аж до нас дослало* (Куліш, Т.2, 1994, 67).

Отже, в українському поетичному дискурсі першої половини XIX століття слово-образ *серця* представлений у чотирьох соціокультурних вимірах, у межах кожного з яких відбувається диференціація смислів за конкретними ознаками. Перспективу дослідження вбачаємо у спробі простежити, які смисли сформувались у межах профілю *серце-духовна сутність*, що разом із соціокультурним та біологічним профілями довершує «ідентифікацію» *серця як внутрішньої людини*.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Афанасьєв-Чужбинський О. Поезії/ О. Афанасьєв-Чужбинський/ [вступ. ст. М.П.Гнатюка; упоряд. текстів та приміт. П. П. Ротача]. – К.: Радянський письменник, 1972. – 222с.
2. Етимологічний словник української мови: У 7-ми т. – Т. 5/ [уклад. Р. В. Болдирев та ін.]. – К, 2006. – 704с.
3. Забіла В. Співи крізь сльози: Поезії/ В. Забіла/ [видане з передм. д-ра Івана Франка]. – Львів, 1906. – 33с.
4. Костомаров М. І. Твори: В 2 т. – Т.1: Поезії; Драми; Оповідання/ [упоряд., авт. передм. та приміт. В. Л. Смілянська]/ М. І. Костомаров. – К.: Дніпро, 1990. – 538с.

5. Куліш П.О. Твори: В 2 т. – Т.1 Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади/ П.О.Куліш/ [упоряд. і примітки С.К.Нахліка]. – К.: Наукова думка, 1994. – 752с.
6. Куліш П.О. Твори: В 2 т. – Т.2. Поєми. Драматичні твори/ П.О.Куліш. – К.: Наукова думка, 1994. – 768с.
7. Куліш П.О. Твори: В 2 т. – Т.1 Поєзія/ П.О.Куліш/ [упоряд. М.Л.Гончарук]. – К.: Дніпро, 1989. – 654с.
8. Куліш П.О. Твори: В 2 т. – Т.1 Поєзії епічні і ліричні. Пізніші поєзії/ П.О.Куліш. – К., 1994. – 559с.
9. Федькович О. Ю. Твори. – Т.1. Поєзії/ О.Ю. Федькович / [впорядк. В.Щурат]. – Чернівці, 1896. – 128 с.
10. Шевченко Т. Г. Кобзар [вступ. ст. О. Гончара; приміт. Л. Кодацької]/ Т.Г.Шевченко. – К.: Дніпро, 1985. – 640с.
11. Шульга М. Ідентичність// Етнічний довідник/ [гол. ред. В.Свтух]. – К., 1996. – [Електронний ресурс]/ М.Шульга. – Режим доступу до довід.: <http://etno.uaweb.org/glossary/i.html>

Стаття надійшла до редакції 5.07.13

К. Щепанская, аспирант,

Львовский национальный университет им. Ивана Франко, Львов

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ИЗМЕРЕНИЯ СЛОВА-ОБРАЗА СЕРДЦА В УКРАИНСКОЙ ПОЭЗИИ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА

В статье рассмотрены особенности отображения социокультурных измерений в смысловой структуре слова-образа сердца украинского поэтического дискурса первой половины XIX века. Обнаружены смыслы, формирующие «социальную идентичность» образа сердца в границах когнитивной модели «сердце – внутренний человек».

Ключевые слова: языковой образ, социокультурное измерение, социальная идентичность, антропоморфная метафора.

Shchepanska K., postgraduate,

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

SOCIAL-CULTURAL DIMENSIONS OF THE LANGUAGE IMAGE OF HEART IN THE UKRAINIAN POETRY OF THE FIRST PART OF THE XIX CENTURY

The peculiarities of the social-cultural dimension presentation in the sense structure of the language image of heart in the Ukrainian poetic discourse of the first part of the XIX century are examined in the article. The senses, forming “social identity” of the image of heart within the cognitive model “the heart as an inner human” are found out.

Keywords: language image, social-cultural dimension, social identity, anthropomorphic metaphor.